

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EESTI KEEL OMAS RUUMIS

Keelenähtuste levik ja geograafiline varieerumine

HELLE METSLANG

Kui võtta keeleuurimist pigem jumaliku tõe otsinguna kui hookeespookuse-
na (vt nt Mulder 1993: 141), jõuame varem või hiljem huvini selle vastu,
mida on keeltes ühist, sarnast või erinevat ja mis võiks seda põhjustada,
kuidas keeleline materjal ja vormivõtted levivad. Keeltes peegelduvad nende
kõnelejate suhtlusvõimalused senise asustusloo, infolevi- ja liikumisvõimalus-
te piires, nii seostuvad ühisjooned tihti geograafilise lähedusega ja kujunevad
keelendite ja struktuurijoonte levikualad. Keelenähtuste levik ja varieerumine
ruumis on pakkunud huvi mitmele keeleteaduse harule, nagu ajaloolisele kee-
leteadusele, sugulaskeelte uurimisele, murdeuurimisele ja keeletüpoloogiale.
Murdeuurimises on levikule ja varieerumisele seni enim tähelepanu pööratud
sõnavara uurimisel, viimasel ajal aga tõuseb samasuunalise rõhuasetusega
jõudsalt esile murdesüntaksi uurimine. Tüpoloogia suundadest keskenduvad
keelejoonte levikule ja varieerumisele areaalne ja intrageneetiline (sugulas-
keeli sünkrooniliselt võrdlev) tüpoloogia. Järjest enam pööratakse tüpoloogias
tähelepanu uuritavate keelte allkeeltele, sealhulgas murretele. Korpustesse
talletatud materjalid loovad võimaluse nii kvalitatiivseks kui kvantitatiivseks
uurimiseks. Nii tekib sild keelesiseste ja keeltevaheliste sarnasuste ja erine-
vuste uurimise vahele; eri keelte murrete ja muude allkeelte uurimise ja keele-
tüpoloogia koostöös hakkab kujunema terviklik ja tõepärane pilt mingi laiema
ala keelejoontest (Daniel 2010; Murelli, Kortmann 2011).

Siinses teemanumbris kohtuvad eri lähenemisnurgad eesti keelele, teda ümbritsevale ja teda sisaldavale ruumile. Seniste, peamiselt kirjakeelte analüüsil põhinevate uurimuste põhjal arvame, et eesti keel kuulub tüpoloogiliselt Euroopa keelteliidu (*Standard Average European*, SAE) perifeeriasse ning Läänemere areaali kesksesse ossa. Läänemere areaali omakorda võib vähemalt mõnede joonte põhjal pidada SAE ja Kesk-Euraasia vaheliseks puhveralaks. Elades aastatuhandeid koos ümber Läänemere, on läänemeresoome ja indoeuroopa keeled üksteisele lähenenud; samas on läänemeresoome keeled kaugenenud oma idapoolsetest sugulaskeeltest. Läänemere areaalis kõneldatakse 20–30 keelt; et aga kogu alast täielikku pilti saada, tuleks arvesse võtta siinsed sajad keelevariandid ja neis esinevad sajad keelejooned. Laiemalt võttes vajab ka kogu Euroopa keelte tüpoloogia nn mikro-orientatsiooni, Euroopa eri osades kõneldavate keelte variantide võrdlemist keeleareaalide, sh ka Euroopa keelteliidu täpsustamiseks (Dahl 2008: 555; Metslang 2014; Murelli, Kortmann 2011; van der Auwera 2011; Wälchli 2011). Ka eesti keeles endas toovad uued uurimistulemused ja -meetodid uusi küsimusi, nagu põhja- ja lõunaeeesti keelevariantide suhted nii omavahel kui lähemate sugulaskeeltega; väljakutsed murdeliigendusele, nt eri tüüpi keelenähtuste erinevad tendentsid jaotuda põhja-lõuna või ida-lääne suunal (vt nt Uibo 2013: 192).

Teemanumbri artiklites leiavad käsitlemist eesti keel, tema variandid ja kontaktkeeled ning nende vahelised suhted. Läänemere areaali keelte tüpoloogiale keskenduvad kaks kirjutist: Birute Klaas-Lang ja Miina Norvik vaatlevad morfosüntaktilisi sarnasusi eesti, leedu, liivi, läti ja vene keele põhjal, Mari Uusküla ja Urmas Sutrop põhivärvinimesid eesti, soome, läti, leedu ja vene keele põhjal. Liina Lindströmi, Kristel Uibo ja Virve-Anneli Vihmani artikkel käsitleb *tarvis-/vaja*-konstruktsiooni varieerumist eesti keele variantides ning vene ja läti keele võimalikku mõju selles. Karl Pajusalu artikkel paigutab eesti keele lõuna-läänemeresoome ja Läänemere areaali taustale, vaadeldes prosodiajoonte levikut põhjaeeesti, lõunaeeesti, liivi ja vadja keeles. Ka Miina Norviku, Piret Piiraja ja Külli Prillopi artikkel *hakkama*-verbist käsitleb nii tänapäeva eesti keelt, lõunaeeesti kui ka liivi keelt. Kahte läänemeresoome keelt, eesti ja soome keelt, ning saami keelt kõrvutab Reili Arguse, Johanna Johansen Ijäse ning Klaus Laalo artikkel lapsekeele sõnamoodustusest. Kolm artiklit on pühendatud sõnavara levikule ennekõike Eesti alal. Lembit Vaba käsitleb eesti keele sõnavara päritolu probleeme levikupõhiselt, arvestades nii sugulas- kui ka kontaktkeeli (balti, slaavi, germaani; läti, rootsi). Vilja Oja jälgib tähendussuhete levikut eesti murretes ja vaatleb taustaks ka läänemeresoome keeli. Arvo Krikmann vaatleb murdesõnade ja rahvaluu- le lühivormide levikut. Mõni uurimissuund on leidnud ka toetamist projekti näol: IUT „Soome-ugri keelte prosoodiline struktuur ja keelekontaktid” (juht Karl Pajusalu), PUT „Eesti murrete süntaks” (juht Liina Lindström), riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu II” projekt „Eesti keele ajaloo tervik-käsitus” (juht Karl Pajusalu), Tartu Ülikooli arengufondi projekt „Eesti keele morfosüntaks, semantika ja pragmaatika” (juht Helle Metslang).

Ühised või sarnased võivad olla mis tahes keelendid ja nähtused: tüved, tähendused, kategooriad, keelendite funktsioonid, struktuurimallid, prosodiajooned. Sugulaskeelte ühisjooned pärinevad üldjuhul ühisest minevikust, kuid võivad olla ka hilisemate kontaktide tulemusel. Keelevälisest teguritest kõige otsesem on keelekontakt, mille mõjul (soodsate tingimuste olemasolul)

võetakse kasutusele või eelistatakse variantidest sõna, tähendus, funktsiooni, malli, mis kontaktkeelega ühine või sarnane. Sarnasus võib põhineda ka keele või tunnetuse üldistel omadustel või seaduspärasustel, või lõpuks olla ka lihtsalt juhuslik. Eri tegurid võivad üksteist toetada, aga ka üksteisele vastu toimida, ja kõik mõjud siiski ei realiseeru. Teemanumbri artiklites leidub sarnasuste ja ka erinevuste mitmesuguste põhjuste süvakäsitlusi.

Keele struktuuri valdkondadeks, mis siinses numbris on esindatud, on prosoodia, morfosüntaks, sõnamoodustus ja sõnavara, lisandub ka folkloor.

Prosoodiat käsitleb **Karl Pajusalu** artiklis „Eesti keele sõnaprosoodia lõuna-läänemeresoome taustal”. Autor annab ülevaate eesti keele sõnaprosoodia erijoontest (konsonandikeskne ja vokaalikeskne kolme välte vaheldus, toonivastandus, taktiisokroonia jne) teiste läänemeresoome lõunarühma keeltega võrreldes, toetudes eksperimentaalfoneetiliste uurimuste tulemustele. Selgub, et kõige ulatuslikumalt on need jooned esindatud liivi keeles, ka lõunaeesi murretes esineb neid mõnevõrra põhjaeestist rohkem. Vadja prosoodia aga sarnaneb enam läänemeresoome keelte põhja- kui lõunarühmaga. Eesti keele prosoodilistel erijoontel on erinev vanus ja algupära, mille juures on lisaks sugulaskeelte vahelistele kontaktidele olulised ka keelesisesed muutused ja areaalsed arengud Balti keeleliidus.

Morfosüntaksi temaatikat käsitlevad kolm artiklit.

Birute Klaas-Lang ja **Miina Norvik** vaatlevad artiklis „Balti areaali tüpoloogilisi sarnasusi morfosüntaksi valdkonnas” mõningaid siinsete läänemeresoome ja balti-slaavi keelte struktuurijooni, mille kujunemist ja sarnastumist on tõenäoliselt suunanud keelekontaktid: subjekti ja objekti vormivaheldust, aspektiliste verbipartiklite ja -prefiksitate kasutamist, kaudse soovi või käsu ning refereeritava väite vormistamist. Kõik need jooned on vaadeldavates keeltes esindatud, kuid vormistuses, kasutuses ja opositsiooni ulatuses esineb varieerumist. Subjekti ja objekti vormivaheldus avaldub tugevamalt eesti ja leedu, nõrgemalt läti, liivi ja vene keeles. Vahendatud käsku vormistatakse analüütiliste konstruktsioonidega, eesti ja liivi keeles ka jussiiviga. Kõigis vaadeldud keeltes väljendatakse vahendatud infot partitsiippredikaa-diga. Vahendatust väljendavad vormid kombineerivad ajakategoriaga enim leedu keeles.

Liina Lindström, **Kristel Uihoaed** ja **Virve-Anneli Vihman** leiavad artiklis „Varieerumine *tarvis/vaja*-konstruktsioonides keelekontaktide valguses” eesti murrete, suulise kõne ja kirjakeele korpuse andmeid analüüsides, et nimetatud tarinditele on omane suur varieeruvus, mida tingivad nii keelesised kui ka -välised tegurid, eriti keelekontaktid. Ilmnevad morfosüntaktilised paralleelid läti ja vene keelega, eriti neile lähedal paiknevates murretes. Nii eelistatakse lõuna- ja idapoolsetes murretes kahest sünonüümsest modaaladverbist sõna *vaja* – sama tüvi on liivi keelest laenatuna kasutusel ka läti keeles. Nimisõnalise laiendi vorm on muutunud nominatiivist partitiiviks (*Mul on koera vaja*) – vene ja läti keele mõjul on toimunud reanalüüs objektiks. Vene keelega sarnast koopula ellipsit esineb idamurdes ja Seto murdes. Uurimusest järeldub, et murdekorpuse kvalitatiivsete andmete täiendamine geograafilise mõõtme ja sagedusandmetega aitab leida mõju suunda ja allikat.

Miina Norvik, Piret Piiraja ja Külli Prillop käsitlevad artiklis „Verbi *hakkama* tähendusnihked eesti ja liivi keeles” eesti verbi *hakkama* ja liivi *akkõ* etümoloogiat ja tähendust. Esitatakse hüpotees, et nende verbide ning ka lõunaeesti *nakkama*- ja salatsiliivi *nakk*-verbi tüved võivad lähtuda helijäljendusest. Tähenduste nihkumises ilmneb korpuseandmete põhjal üldreegipärane suundumus konkreetsemast abstraktsemaks: ’kinni võtma, haarama’ > ’algama’, mis on juurdunud eesti keeles, liivi keeles aga poolele teele jäänud.

Sõnamoodustust käsitlevad **Reili Argus, Johanna Johansen Ijäs ja Klaus Laalo** artiklis „Liitnimisõnade omandamine eesti, soome ja saami keeles: ühist ja erinevat”. Vaadeldakse kolme produktiivse liitsõnamoodustusega sugulaskeelt. Uuritud laste kõnest ilmnes, et vaadeldud keeltes toimub liitnimisõnade omandamine sarnaselt: liitsõnamoodustus hakkab arenema varakult, kõigepealt omandatakse sagedased liitmismallid. Ka iga keele eripärased jooned omandatakse varakult, ilma et need erilisi raskusi tekitaks. Keelte sõnamoodustuse tüpoloogiline lähedus soodustab nende omandamise sarnasust – nii vaadeldud sugulaskeeltes kui samalaadselt ka näiteks saksa keeles.

Sõnavara temaatika on esil kolmes artiklis.

Mari Uusküla ja Urmas Sutrop tõstatavad artikli pealkirjas küsimuse: „Põhivärvinimed Läänemere ümbruse keeltes: areaalsed, universaalsed või relativistlikud?” Vastuseid otsitakse viie genealoogiliselt ja tüpoloogiliselt erineva keele andmete põhjal: eesti, soome, läti, leedu, vene. Tulemustest ei ilmne olulisi areaalseid eripärasid muu maailmaga võrreldes. Huvitav on aga, et lähedases suguluses või kontaktis olevate keelte värvimõisted ei sarnastu täielikult, igal keelel on oma kindel parim näide kõigi värvide jaoks. Seega ei toeta uurimistulemused Brent Berliini ja Paul Kay universalistlikku teooriat, vaid pigem nõrgalt relativistlikku hüpoteesi: keel osaleb märkamatu värvide kategoriseerimisprotsessis.

Vilja Oja vaatleb artiklis „Tähendussuhetest eesti murretes” keelegeograafilisel meetodil mõningaid sõnu, mis on küll tuntud kirjakeeles ja paljudes murretes, kuid omavad mingil murdealal üldisest erinevat tähendust, nt *väli, tapma, harima, ida, lääs*. Sõnakasutuse põhjal eristuvad üksteisest kõige selgemini peamurded: põhjaeesti ja lõunaeesti. Põhjaeesti murdealal paistab omapärase sõnakasutusega silma saarte murre, kusjuures leidub erinevusi Hiiumaa ja Saaremaa vahel. Erinevad ka põhjaeesti peamurde lääne- ja idapoolne tiib, mille vahel kindlat piiri oleks siiski raske määrata. Eesti murdesõna tähendusvariandid ei piirdu eesti keelealaga, vaid jätkuvad sageli sugulaskeeltes.

Lembit Vaba artikkel „Levik kui etümoloogiline kriteerium (eeskätt eesti sõnavara näitel)” käsitleb sõnade levikut kunagiste keelekontaktide näitajana. Levikugeograafia võetakse toeks, kui tahetakse välja selgitada, millisesse kronoloogilisse kihistisse sõnatüvi kuulub. Levikukriteeriumil on toetav või koguni otsustav osa näiteks siis, kui keeleelementide geneetilise läheduse tõttu ei ole võimalik diferentseerida eesti keeles esinevate balti või germaani päritolu tüvede laenuallikat. Läänemeresoome keelte läheduse ja sõnavara suure ühisosa tõttu saabki sageli üksnes levikukriteeriumi abil selgitada lähisugulaskeelte võimalikku substraati, superstraati ja adstraati.

Nii sõnavara kui ka rahvaluule lühivormide levikut Eesti alal käsitleb **Arvo Krikmann** artiklis „Eesti murde- ja folkloorialade piiritlemisest”. Kirjutis tutvustab autori pikemat, rohke visuaalse materjaliga veebipublikatsiooni, mis arutleb keele- ja folkloorialade piiritlemise üle empiirilise statistilise vaatluse põhjal, võttes aluseks murdesõnade, mõistatuste ja vanasõnade geograafilise leviku andmestikud. Neis tõusevad esile kolm keele- ja traditsiooniala: 1) Kagu-Eesti koos Mulgi alaga, 2) saared koos Lääne- ja Loode-Eestiga, 3) Eesti põhja- ja kirderannik. Põhja-Eesti keskosas mingeid kompaktsed alasid ei moodustu, kuid sealgi kehtib reegel: mida lähem, seda sarnasem.

Artiklid pakuvad üheksat vaadet eesti keele ruumi eri osadesse. Terast pilku lugejale, tänu autoritele!

Tööd teemanumbriga on toetanud projektid PUT475 „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel” ja Tartu Ülikooli arengufondi projekt „Eesti keele morfosüntaks, semantika ja pragmaatika”.

Kirjandus

- Au w e r a, Johan van der 2011. Standard Average European. – The Languages and Linguistics of Europe. A Comprehensive Guide, kd 2. Toim Bernd Kortmann, Johan van der Auwera. (World of Linguistics 1.) De Gruyter Mouton, lk 291–306.
- D a h l, Östen 2008. Kuinka eksoottinen suomen kieli on? – Virittäjä, nr 4, lk 545–559.
- D a n i e l, Michael 2010. Linguistic typology and the study of language. – The Oxford Handbook of Linguistic Typology. Toim Jae Jung Song. Oxford: Oxford University Press, lk 43–68.
- M e t s l a n g, Helle 2014. Kuhu kuulub eesti keel? – Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna kogumik. (Ilmumas.)
- M u l d e r, Jan W. F. 1993. How real are linguistic entities? – La Linguistique, kd 29, nr 2, lk 141–167.
- M u r e l l i, Adriano, K o r t m a n n, Bernd 2011. Non-standard varieties in the areal typology of Europe. – The Languages and Linguistics of Europe. A Comprehensive Guide, kd 2. Toim Bernd Kortmann, Johan van der Auwera. (World of Linguistics 1.) De Gruyter Mouton, lk 525–544.
- U i b o a e d, Kristel 2013. Verbiühendid eesti murretes. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: Tartu Ülikool.
- W ä l c h l i, Bernhard 2011. The Circum-Baltic languages. – The Languages and Linguistics of Europe. A Comprehensive Guide, kd 1. Toim Bernd Kortmann, Johan van der Auwera. (World of Linguistics 1.) De Gruyter Mouton, lk 325–340.